

ПРАВОВА ПРИРОДА РЕСТИТУЦІЇ

LEGAL NATURE OF RESTITUTION

Стеченко К.Л.

*студентка 3 курсу юридичного факультету
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8034-5126>*

Кочина О.С.,

*доцент кафедри цивільного,
господарського права та процесу, к.ю.н.
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5625-8703>*

Стаття присвячена дослідженню такого відомого правового явища, як реституція, яке було відоме ще з часів Стародавнього Риму. Встановлено, що чинне цивільне законодавство України не використовує дане поняття, проте розкриває її суть в ст. 216 Цивільного кодексу України. Вчені-цивілісти по-різному розкривають сутність поняття «реституція». На основі проаналізованих визначень, авторами запропоноване наступне визначення реституції – це самостійний спосіб захисту права власності у результаті визнання правочину недійсним, на підставах передбачених ст. 215 ЦК України, суттю якого є повне відновлення первісного стану кожної із сторін договору шляхом повернення ними усього отриманого за цим правочином, а в разі неможливості це зробити – реального відшкодування його вартості.

Найбільш дискусійним в цивілістичній літературі є питання правової природи реституції. В статті були виділені чотири основні погляди науковців

на зазначене питання. Перший підхід полягає в тому, що реституція має зобов'язальний характер, тобто зобов'язання виконати вимогу про повернення отриманого за недійсним правочином є безумовним та виконується в межах реалізації чітко визначених законом охоронних заходів. За другою точкою зору реституція має майновий характер, пояснюється це спрямованістю реституції на повернення речі, яка перебувала у володінні. Третя група науковців визначає реституцію як можливість безпідставного збагачення, тобто випадки виконання зобов'язання за помилкового припущення про його дійсність відносять до відносин зі збагачення без законної підстави. І четверта позиція полягає в тому, що реституція має подвійну природу: якщо вилучається індивідуально-визначена річ на підставі віндикаційного позову, то реституція є різновидом віндикації, а якщо ж вилучаються речі, визначені родовими ознаками, то слід говорити про безпідставне збагачення.

В результаті проведеного дослідження автори приходять до думки, що реституцію слід розглядати як зобов'язальне правовідношення по поверненню сторін недійсного правочину в початкове положення.

Ключові слова: реституція, віндикація, недійсний правочин, повернення у попереднє становище, захист права власності.

The article is devoted to the study of such a well-known legal phenomenon as restitution, which has been known since ancient Rome. It is established that the current civil legislation of Ukraine does not use this concept, but reveals its essence in Art. 216 of the Civil Code of Ukraine. Civilian scholars reveal the essence of the concept of "restitution" in different ways. Based on the analyzed definitions, the authors propose the following definition of restitution - is an independent way to protect property rights as a result of recognizing the transaction invalid, on the grounds provided for in Art. 215 of the Civil Code of Ukraine, the essence of which is the full restoration of the original state of each

of the parties to the contract by returning them all received under this transaction, and in case of impossibility to do so - the actual reimbursement of its value.

The most controversial in the civil literature is the question of the legal nature of restitution. The article highlighted four basic views of scientists on this issue. The first approach is that restitution is binding, i.e. the obligation to comply with the claim for the return of an invalid transaction is unconditional and is carried out within the framework of the implementation of clearly defined protective measures. According to the second point of view, restitution is of a property nature, which is explained by the restitution's focus on the return of the thing in possession. The third group of scholars defines restitution as the possibility of unjust enrichment, ie cases of fulfillment of an obligation under the erroneous assumption of its validity are referred to as enrichment relations without legal grounds. And the fourth position is that restitution has a dual nature: if an individually determined thing is confiscated on the basis of a vindication claim, then restitution is a kind of vindication, and if things determined by generic features are removed, we should talk about unjust enrichment.

As a result of the study, the authors believe that restitution should be considered as a binding legal relationship to return the parties to the invalid transaction in the original position.

Key words: restitution, vindication, invalid transaction, return to previous position, protection of property rights.

Постановка проблеми. Широковживане в українській цивілістиці поняття «реституція» стало відомим ще у Стародавньому Римі. Саме у класичному римському праві було сформовано загальне уявлення про реституцію (*restitutio in integrum*) як особливого засобу преторського захисту, за якого претор з урахуванням принципу справедливості за клопотанням потерпілої особи скасовував повністю або частково юридичні наслідки правочину, повертаючи цій особі втрачений нею позов або право. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що, не зважаючи на

тисячолітню історію розвитку інституту реституції, дотепер серед науковців відсутня однаковість поглядів стосовно природи цивільно-правової реституції, особливостей її правового регулювання, змісту та своєрідності застосування на практиці.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи реституції досліджували у своїх працях такі вчені-цивілісти: М.А. Іваненко, Я.М. Романюк, Д.О. Тузов, Л.О. Лушина, Г.Ф. Шершеневич, Д.М. Генкін, Н.В. Рабінович, О.В. Гутніков, О.Б. Гупаловська, В.Р. Солом'яний, В.І. Задорожний, С. Столджер, А. Борроуз та інші.

Метою статті є дослідження поняття цивільно-правової реституції та ґрунтовний аналіз її правової природи як самостійного способу захисту цивільних прав та інтересів.

Виклад основного матеріалу. Вступаючи у правовідносини, в тому числі цивільні, кожна особа має право захищати свої особисті права та інтереси у випадку їх порушення. Відповідно до ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), одними із можливих способів захисту цивільних прав та інтересів судом є визнання правочину недійсним та відновлення становища, яке існувало до порушення [1]. Наслідком факту застосування зазначених способів захисту виступає реституція.

Інститут реституції отримав розвиток ще в римському праві в практиці преторської юстиції. У Римі претори розглядали проблеми недійсних угод шляхом використання надзвичайних повноважень для присудження *restitutio in integrum*, за допомогою якого повертали сторони в початкове положення.

Чинне цивільне законодавство України не використовує дане поняття, проте абз. 2 ч.1 ст. 216 ЦК України розкриває суть реституції: «у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати

вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування».

З огляду на це, вважаємо за необхідне, звернутись до аналізу досліджень вчених-цивілістів, які висувають авторські визначення поняття «реституція». Так, В.І. Задорожний визначає реституцію як «повернення винною стороною всього отриманого та відшкодування понесених витрат» [2, с. 118]. На думку Г.Ф. Шершеневича, сутність реституції полягає у тому, що «все, що на основі договору було передано однією особою іншій, має бути повернено за належністю» [3, с. 126]. О.П. Сергеев зазначає, що «реституція – це повернення сторонами недійсного правочину один одному, отриманого ними за цією угодою, майна, або ж компенсація вартості отриманого при неможливості повернути його в натурі» [4, с. 494]. В.Р. Солом'яний доводить, що «реституція як правовий наслідок відповідної норми за своєю суттю, за своєю природою є формою компенсації, або відшкодування шкоди, тобто однорідним поняттям із збитками, моральною шкодою тощо» [5, с. 93]. О.Б. Гупаловська вважає, що «реституція є найбільш прийнятним засобом захисту права власності за недійсним правочином, який створює певний особливий виключний режим та відповідає як приватноправовим засадам, так і справедливості» [6].

Отже, на нашу думку, під реституцією слід розуміти самостійний спосіб захисту права власності у результаті визнання правочину недійсним, на підставах передбачених ст. 215 ЦК України, суттю якого є повне відновлення первісного стану кожної із сторін договору шляхом повернення ними усього отриманого за цим правочином, а в разі неможливості це зробити – реального відшкодування його вартості. Таким чином, метою цивільно-правової реституції визнається «відновлення між сторонами такого собі status quo у фактичному та правовому становищі, що існував до вчинення правочину, шляхом, так би мовити, абсолютного знищення юридичного значення будь-яких дій, що вчинялися суб'єктами – учасниками недійсного правочину» [7, с. 23].

Питання правової природи реституції є дискусійним у наукових колах, оскільки, на сьогоднішній день, вченими-цивілістами сформульовано абсолютно «полярні» точки зору щодо природи цивільно-правової реституції. Проаналізуємо декілька з них:

1. «Реституція має зобов'язальний характер». Прибічники даної теорії (М.А. Іваненко [8, с. 140], Д.О. Тузов [9, с. 137], К.І. Скловський [10, с. 105], Л.О. Лушина [11, с. 122]) спираються на ч. 1 ст. 509 ЦК України, у якій зазначено, що «зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку», яка кореспондується із абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України, за яким: «кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що одержала на виконання цього правочину...». У такому разі зобов'язання виконати вимогу про повернення отриманого за недійсним правочином є безумовним та виконується в межах реалізації чітко визначених законом охоронних заходів.

2. «Реституція має майновий характер». Дана теорія є поширеною серед вчених країн англо-американської правової сім'ї (С. Столджер [12], А. Борроуз [13]) і пояснюється спрямованістю реституції на повернення речі, яка перебувала у володінні. Оскільки, суть реституції полягає, перш за все, у відновленні стану, який існував до порушення, а не у захисті майнових прав, то, на погляд, реституційні правовідносини все ж не є виключно майновими. Разом з тим, вимога застосування реституції не завжди адресується суб'єктам, які наділені правом власності на спірне майно (до прикладу – правонаступникам).

3. «Реституція – це можливість безпідставного збагачення». Відповідно до відносин зі збагачення без законної підстави відносять випадки виконання зобов'язання за помилкового припущення про його

дійсність [3, с. 377]. Логіка така: якщо правочин визнано недійсним, то він не створює ніяких правових наслідків, а, отже, все одержане за цим правочином набуто безпідставно. У даному випадку матиме місце одностороння реституція, яка, з огляду на чинне законодавство, суперечить положенням ч.2 ст. 216 ЦК України (двостороння реституція), бо «кожна сторона зобов'язана вчинити певну дію виключно через те, що безпідставно утримує майно іншої сторони, безпідставно отримала за рахунок останньої яку-небудь майнову вигоду» [14, с. 228]. До речі, Д.М. Генкін, який одним із перших у 1944 році запровадив у науці поняття «реституція», також виводив реституцію з безпідставного збагачення [15, с. 102].

4. «Реституція має подвійну природу». На думку Н.В. Рабінович, реституція здійснюється за правилами або про повернення безпідставного збагачення, або про віндикацію. Так, якщо вилучається індивідуально-визначена річ на підставі віндикаційного позову, відповідно реституція є різновидом віндикації. Якщо ж вилучаються речі, визначені родовими ознаками, то слід говорити про безпідставне збагачення [16, с. 144-152]. Схожі висновки у своїх працях роблять В.С. Єм [17, с. 459], О.В. Гутніков [18, с. 237] та Ю.К. Толстой [19, с. 115].

Таким чином, реституція має складну правову природу, всі проаналізовані точки зору мають право на існування та є достатньо обґрунтованими. Спираючись, на положення нині діючого ЦК, реституцію слід розглядати як зобов'язальне правовідношення по поверненню сторін недійсного правочину в початкове положення.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що реституцію слід розуміти як поновлення початкового становища обох сторін (однієї із сторін) договору внаслідок недійсності правочину. Особливостями реституційних відносин є: по-перше, правами та обов'язками наділена кожна із сторін договору; по-друге, вони не виникають добровільно (можуть лише виконуватись у добровільному порядку); по-третє, спрямовані не на досягнення позитивного результату, а на захист правовідносин, що виникли.

На нашу думку, реституція виступає самостійним способом захисту цивільних прав та інтересів, а, отже, має самостійну правову природу. Підтвердженням цього є те, що реституція залишається найбільш прийнятним та дієвим засобом захисту порушених прав та інтересів за недійсними правочинами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.
2. Задорожный В.И. Виктимологическая безопасность и ее обеспечение мерами виктимологической профилактики. Тамбов, 2005. 161 с.
3. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 1. Москва : Статут, 2005. 556 с.
4. Гражданское право : учебник. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва : Вэлби, 2012. 987 с.
5. Солом'яний В.Р. Поняття та види реституції. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2010. Т.3: Юридичні науки. С. 91-95.
6. Гупаловська О.Б. Реституція як наслідок недійсних правочинів у зобов'язально-правових засобах захисту права власності. URL: http://www.rusnauka.com/7_NMIV_2010/Pravo/60220.doc.htm.
7. Романюк Я.М., Майстренко Л.О. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. №9 (169). С.22-31.
8. Іваненко М.А. Правова природа цивільно-правової реституції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Вип. 1 (3). С. 135-142.
9. Тузов Д.О. Реституция в гражданском праве : дисс. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук. Томск, 1999. 211 с.

10. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве. Москва : Дело, 1999. 512 с.
11. Лушина Л.О. К вопросу о понятии и правовой природе реституции в гражданском праве. *Народ и власть: взаимодействие в истории и современности*. 2016. С. 121-129.
12. Stoljar S. Unjust Enrichment and Unjust Sacrifice. *Modern Law Review*. 1987. V. 50, No 5 (September). pp. 603-611.
13. Burrows A. Proprietary restitution: unmasking unjust enrichment. *Law Quarterly Review*. 2001. V. 117. pp. 423-428.
14. Тузов Д.О. Реституция и реституционные правоотношения в гражданском праве России. *Цивилистические исследования: сб. науч. трудов памяти проф. И.В. Федорова*. Москва : Статут, 2004. Вып. 1. С. 213–246.
15. Гражданское право / Агарков М.М. и др. ; под ред. М.М. Агаркова и Д.М. Генкина. Т.1. Москва : Юридическое издательство Народного комиссариата юстиции СССР, 1944. 419 с.
16. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1960. 171 с.
17. Ем В.С. Обязательства вследствие неосновательного обогащения в современном российском гражданском праве. *Законодательство*. 1999. №7. С. 456–468.
18. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. Москва : Бератор-Пресс, 2003. 576 с.
19. Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. Ленинград, 1955. 220 с.